

A KASSAI JEZSUITÁK ÉS
FERENCESEK VÉGNAPJAI
ÉS
II. JÓZSEF CSÁSZÁR KASSÁN

IRTA:

SZABÓ ADORJÁN

PREMONTREI RENDI FŐGIMNÁZIUMI TANÁR.

NYOMTATTA

A KASSAI KÖNYVNYOMDA ÉS LAPKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1913.

A. 2. 13

I.

Hogy II. József egyház- és államfelforgató intézkedései mennyiben sújtották Kassa városát és Abaujmegyét, minderről hű képet nyújtanak a város és a megye egykoru jegyzőkönyvei és aktái s egyben élénken tükröződik vissza belőlük a kor fájdalmas hangulata is, amidőn csak annál jobban kezdtük szeretni azt, amit féltünk kellett s annál görcsösebben ragaszkodtunk azokhoz a vallási és politikai jogainkhoz, amelyek elvesztésétől kellett tartanunk, vagy annál sóvárbabb lélekkel kívántuk vissza azt, amit már el is vettek tőlünk.

De az irott kutforrások között a lehangulatossabbak és már természetüknél fogva is a legszubbjektivebbek és éppen azért a legközvetlenebbek az egykori Sz. Ferenc-rendi kolostor naplóinak egykoru följegyzései.

Megilletődéssel forgatjuk a kassai ferencesek Historia Domus-ának elsárgult lapjait, amelyeken az időről-időre választott krónikás-páter beszámol a kolostort és a templomukat közelebről érdeklő napi eseményekről, illetőleg nap-nap után följegyzi, hogy a ház tagjai közül kik és hol teljesítenek missiót főképp búcsuk alkalmával, hogyan és milyen eredménnyel folynak le a rendi növendékek akkor divatos nyilvános vitatkozásai és vizsgálatai. Hálás szívvvel örökíti meg jólelkű pártfogóik nevét, akik őket akár pénzben, akár természetben gyámolították, de egyszersmind jóleső megnyugvással számol be arról a jótékonyaságról is, amelyet viszont ők gyakoroltak a szűkölködőkkel és főképp a szegény tanulókkal szemben, akiket nagy számban láttak el a mindennapi kenyérrrel. De ez aprólékos följegyzések nyomán

nemcsak arról nyerünk megragadó képet, hogy milyen áldásos tevékenységet folytattak sz. Ferenc kassai fiai a lelki és általában a kulturális élet terén, hanem belőlük a kolostor falain kívül s első sorban a Kassán hullámzó életet is megismerjük. A kolostor lakói a többi hazai és külföldi rendházakkal való állandó összeköttetések révén meglehetősen alaposan tájékozódnak úgy az országos, mint az európai eseményekről s a szorgalmas krónikás rögtön papírra veti az esetről-esetre érkező híreket, mint amilyenek pld. Mária Terézia és II. József lengyelországi hadműveleteinek, a 13 szépségi város visszavételének (1772. nov.), a szent korona Bécsbe vitelének (1784. április havában), a budai egyetem Pestre való áthelyezésének (1784. április) körülményei. De természetesen a legközvetlenebbül érdekelték krónikásunkat Mária Terézia és II. József¹⁾ vallásügyi s első sorban is a szerzetesrendeket illető intézkedései s ezek között is főképen azok, amelyek a Kassa kulturális multjában olyan nagy érdemeket szerzett kassai jezsuitákra és ferencrendiekre voltak végzetes kimenetelűek.

*

Az 1769. év július havában két érdekes vendége volt a kassai ferencesek kolostorának: két franciaországi belga jezsuita páter. Itt tartózkodásuk magyarázatául naplónk röviden elbeszéli a Jézus-társaságnak²⁾ Franciaországban történt felszólítását. Már az 1762-iki párisi parlament mondja ki először, hogy a jezsuita-rendet megszünteti s 1764-ben a királyi szentesítést is megnyeri a rend végleges eltörléséhez. A száműzöttek közül sokan Ausztriában találtak menedéket, amennyiben a francia-belga rendi provincia egy része osztrák uralom alá tartozott. Vendégeink beszéltek, hogy a franciák nem a személyeiket, hanem az intézményt támadták s a jezsuiták *tanításait* tartották úgy az államra, mint a trónra nézve ve-

¹⁾ Krónikánk 1743-tól 1788. ápr. haváig van napról-napra vezetve. A kassai kolostor 1743-ig terjedő történetét, — az a His:ória Domus tetemesebb része — nagyobb részét a rend tartományi levéltárának adatai alapján, a kassai konvent alapításától: 1450-től kezdve. Nagy András Sz. Ferenc r. theol. tanár írta meg.

²⁾ Hist. Dom. 1769. jul.

szedelmesnek. Valóban az 1762-iki párisi parlament a Jézus-társaságot mint olyat szünteti meg Franciaország egész területén, „melynek tanítását istentelennek és szentségtörőnek, működését pedig egyházra és államra nézve veszedelmes“-nek tartja. Azonban nem Franciaország az első állam, amely területéről kitiltja őket: Portugáliában 1758-ban Pombal miniszter a jezsuitákban a fejedelem és a monarchia ellenségeit látván, kiviszi a rendnek portugál területen való felosztatását.

Igy követték viszont a portugál és francia példát Spanyolország s a nápolyi és párizsi Bourbonok is.

Az 1772. év december 3-án, abból az alkalomból, hogy Xav. sz. Ferenc ünnepén szokás szerint egy ferences atya tartotta a helybeli jezsuita templomban a magyar egyházi beszédet, a következőket jegyzi meg a napló:

„Ennek a társaságnak a felosztatását még -- t. i. Nápolyon kívül Spanyolország, Portugália, és Franciaország is sürgették a pápánál. Az osztrák udvar közönyösnek mutatkozott. A külföldről jövő hírek egyre az ő sorsukról szólnak. A porosz király: Frigyes, eretnek létére is védelmökre kelt.“

Az 1773. év augusztus haváról szóló tudósításait így vezeti be: „Ez a hónap nagyon gyászos a jezsuitákra nézve, mert 16-án Rómában estefelé katonaság vette körül kollégiumaikat, az eltörlést kihirdették és a rendi generálist: Ricci Lőrincet először az angol növendékek kollégiumába, majd pedig az Angyalvárba hurcolták“. XIV. Kelemen pápa ugyanis hosszas vonakodás után végre engedve a magokat „katholikus“-nak, „legkeresztényebbnek“ valló európai fejedelmek sürgetéseinek, az 1773. év július 21-én a rendet összes törvényeivel, kiváltságaival, hivatalaival, házaival és iskoláival eltörli, de egyttal elrendeli, hogy fölszentelt tagjai más szerzetesrendekbe léphessenek, vagy mint világi papok a megyés püspökök joghatósága alatt működhessenek, addig pedig, míg álláshoz jutnak, kollégiumi javaikból illő ellátást nyerjenek.¹⁾ A pápai brévét a mondott napon, estéli 6 órakor hirdették ki az al Gesu templomban és a többi római kolle-

¹⁾ Chobat F. J. Kr. egyh. tört. III. 209. 1.

giumban és habár a jezsuiták meghajoltak a pápai rendelet előtt, nemcsak Ricci generálist, hanem a rend több más előkelő tagját is fogságra vetették, a rend vagyona, gyönyörű templomai, felszerelései, könyvtárai stb. pedig elkallódtak.

Ugyanazon 1773. év szeptember 8. napjáról a következő följegyzést találjuk: „Szept. 8. Kisasszony napja. Ez a nap, véget érven az iskolai munkaszünet unalma, máskor örömet, ez idén azonban gyászt hozott a jezsuita atyákra. Magyarországon ugyanis ma vettek biztos tudomást a XIV. Kelemen pápa eltörölt brévéről, amelyet a fejedelmek is elfogadtak. Hogy micsoda megdöbbenést keltett a jezsuiták között ez a vatikánból lesújtó villámesapás, akik semmiféle vétekekkel sem szolgáltak rá, azt könnyen elképzelheti az olvasó.“ Felemlíti, hogy Havor Jánost, aki egykor több kollégiumnak a rektora s ez idő szerint a kassainak professzora volt, a vészes hirre szélhűdés érte s pár hét múlva rá meghalt. A kassai jezsuita-templom kriptájának ő az utolsó jezsuita halottja. Kassán már a múlt század óta vezették a humaniorákat s a filozófiai és theologiai tanítást (t. i. a gimnáziumot és az egyetemet); népes kollégiumuk élén a nagyérdemű, tudós Prileszky atya áll. Kollégiumuk 63 tagot számlál, köztük 30 fölszentelt papot, 22 tanárt.

Tehát immár Mária Terézia is kénytelen volt belenyugodni a vallásos és tudományos élet terén olyan előkelő szerepet vitt szerzetesrend feloszlásába, amelyet ő maga is szívéből nagyrabecsült. Azt azonban kikikötötte, hogy a társaság vagyonával ő maga rendelkezhessek és azt az egyház és az állam javára fordíthassa.¹⁾

A jezsuita-rend eltörlése különben a Pergen-féle elveknél a malmára hajtotta a vizet, amelyek szerint a nevelés, a tanítás állami feladat lévén, az iskola a szerzetesrendek kezéből kiveendő. Ne feledjük pedig, hogy a tanügy javarészből a jezsuiták kezében volt s hogy az állami közoktatás létesítéséhez szükséges anyagi eszközök előteremtésére a feloszlott rend lefoglalandó vagyona elég bő kilátást nyújtott.

¹⁾ Marczali H. Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. Szilágyi M. N. T. VIII. 351.

Amint a királyné az 1773. nov. 26-iki rendeletében kifejezi, a Jézus-társaságnak a koronára szállt vagyonát és javait az isteni tisztelet, lelkipásztorkodás és közoktatás céljaira fordítja, ahogy azt az egyház és állam érdeke megköveteli.¹⁾

Október 20-án szomorú napra virradtak Sz. Ignác kassai fiai. A püspök képviselőjében Berecz Mihály kassai plébános, a megye és a szepesi kamara részéről pedig Tiszta Pál alispán és Okolicsányi József hirdették ki a kollégium egybegyűlt tagjai előtt a rend feloszlatásáról szóló pápai brevét. A rendelet úgy szólt, hogy vessék le a szerzetes ruhát s a fölszentelt papok világi papi öltönyt, a többiek pedig polgárit öltsenek magukra. Pénztárukat, a könyvtárt és irattárukat lepecsételték. Összes javaikat összeírták és a fiscus részére lefoglalták. A fölszentelt papok élethossziglan évi nyugdíjat, havonként mintegy 16 rénesforintjával s azonfelül be ruházkodás címén 100 frtot kaptak, a föl nem szenteltek ugyanerre a célra 100 frtot s a nélkülözhetetlen szükségletek fedezésére egyszersmindenkorra 48 frtot, semmi többet. Magánholmiját kiki tetszése szerint elvihette. A biztosok megkérdezték tőlük, hogy kik óhajtanak a kollégiumban maradni és kik nem; Mária Terézia ugyanis azt akarta, hogy templomaik továbbra se maradjanak istentisztelet nélkül, azt is megengedte, hogy tovább taníthassanak, kilátásba helyezte továbbá, hogy az arra alkalmas ifjak a kamaráknál és a kir. táblánál nyernek majd alkalmazást.

A rendházban azonban csak kevesen maradtak meg; 10-en vagy 12-en, egyes magánházakhoz és konviktusba költöztek át, a többiek pedig barátaikhoz, rokonaikhoz, pártfogóikhoz vagy más egyházmegyékbe széledtek el, fájdalmas búcsút véve társaiktól. De bármily nehéz szívvél szakadtak is el Kassa városától, amelynek kulturális történetébe olyan fényes betűkkel írták bele nevüket, némi vigasztalásukra szolgálhatott az a szívből jövő részvét és sajnálkozás, amely őket kísérte a hívek részéről, hiszen senki sem tudta elgondolni, hogy mivel szolgálhattak erre a kemény próbára a közszeretben álló páterek, mi több, sorsuk még az akatolikusok

¹⁾ Marczali i. m. .h.

előtt is visszatetszett. Csak a janzenisták ujjongtak diadalukon, jegyzi meg a krónikás, akik a Bourbon-udvarok révén idézték elő ezt a szörnyű vihart a jezsuitákra.

A kollégium összeirt ingóságait: butorzatát, arany- és ezüstneműit, az ebédlő- és konyhafelszereléseket, a folyósón elhelyezett képeket stb. a királyi biztosok elárverezték, csupán a templomot hagyták érintetlenül. Ingatlanaitak pedig úgy, ahogy az országszerte történt a jezsuita rezidenciák és kollégiumok javaival, részben eladták, részben jószágkezelőkre birták. Azok közül azonban, akik a városba költöztek a felosztás idején, néhány hónap mulva körülbelül 11-en tértek vissza a rendházba, hogy továbbra is mint tanárok és hitványok szolgálgják a magyar közoktatás és egyház ügyét. Ezek között találjuk Krajcsirovics Jánost és Taschler Józsefet, akiknek emlékét a szegény tanulók, a részükre tett nagylelkű alapítványaikért még ma is áldják. Molnár János rektor és konviktusi kormányzó Berényi Anna grófnőnek, Csáky Antal gróf özvegyének lett házi gyóntatója, a nemesi konviktus kormányzását pedig Knall János, exjezsuita páter vette át, aki később apátságot kapott. A többiek pedig lelkipászorkodással, paróchiák adminisztrálásával és a tudományok művelésével szereztek maguknak továbbra is érdemeket az egyház és a haza körül.

Naplónk a jezsuita-rendek felosztására vonatkozó tudósítását egy függelékkel rekeszti be, amelyben közli a Bécsből érkezett hirt, hogy t. i. a Kelemen-féle brevét II. Katalin orosz cárnő birodalmában nem hirdették ki. A protestáns Poroszországon kívül tehát a görögkeleti Oroszország is helyett adott a Jézus-társaságnak akkor, amikor a katolikus fejedelmek foganosították a pápai rendeletet.

*

A XVIII. század új jogi és politikai elvei értelmében már Mária Terézia idejében is nagy hatást gyakorolt az állam az egyházra. Mig azonban ő folytatta a Habsburgok ősi politikáját a katolicizmus épségben tartásával és a protestantizmus elleni küzdelemmel, addig fia rögtön anyja halála után azonnal megkezdi a harcot az egyház ellen, főelvei szerint

itt is „minden tekintet nélkül a multra és a jelenleg fennállóra“, hogy az állami mindenhatóság céljait megvalósítsa.

Már Mária Terézia életében foglalkoztak Bécsben azzal, a gondolattal, hogy a klastromi javak egy részét lefoglalják az állam céljaira és a császárné már azt is meghagyta a magyar kancelláriának, hogy irassa össze a magyarországi szerzetesek, különösen a kolduló barátok számát és ügyeljen arra, hogy ezen szám ne gyarapodjék.¹⁾

Ilyen értelmű leíratot kap a kassai ferencesek házfőnöke az 1767. év március havában. Ebben a provinciális királyi rendeletre hivatkozva 1. bekéri hiteles másolatban a kassai konvent alapítóleveleit; 2. kérdést intéz az iránt, hogy ki alapította a konventet, milyen alapból, milyen célra és micsoda kötelezettséggel; 3. mennyi a létszáma ez idő szerint a konvent tagjainak, beleértve a laikusokat és noviciusokat is és hogy vajjon ez a létszám elkerülhetetlenül szükséges-e és ha igen, mely okokból; 4. van e a konventnek királyi megerősítő levele? Erre a házfőnök, Rózsa Jácint felterjeszti a konvent alapító leveleit és a királyi megerősítő leveleket, számszerint 14 darabot, kezdve a III. Ferdinánd 1651-iki alapító levelén. A 2-ik kérdésre nem tud válaszolni, mert a konvent alapítója ismeretlen. A kassai konvent ez idő szerint 46 tagból áll, erre a létszámra pedig elkerülhetetlen szükség van, hogy a kolostor a maga hivatásának eleget teheszen; szükség van arra a 12 páterre, akik közül az egyik gvardian, a másik vicarius, a 3-ik a rendi tartomány ~~levéltárnoka~~ ^{levéltárnoka}, 3-an lectorok, akik ~~szentbeszédet~~ ^{szentbeszédet} végeznek, 5-en egyházi szónokok, ezek vásár- és ünnepnaponként magyar, német és tót szentbeszédet tartanak, a 12-ik a sekrestye gondnoka; a felsorolt 12 páteren kívül szükség van a többi 11 páterre is, ezek közül ugyanis 4 a konvent fenntartásának főforrásául szolgáló hagyományos koldulást teljesíti, koldulás közben egyszersmind végezvén az ~~istentiszteletet~~ ^{istentiszteletet} is a nép számára, 6-an káplánkodnak évenként a rozgonyi, nádasdi, ujjvári, göncruszkai, kenyheci és ibrányi plébánián, az utolsó, vagyis a 23-ik páter pedig plébános hiányában a buzítai pa-

¹⁾ Marczeli H. Magyarország tört. II. József korában. III. 55.

róchiát vezet. Hogy pedig a rendi tagok ezen létszáma nemcsak hogy nem tulságos, hanem még csak nem is elegendő, az abból is kitetszik, hogy nagyobb ünnepek alkalmával igen sokszor annyi vidéki ur kér tőlük papot, hogy kénytelenek ezt megtagadni, különben elmulaszthatatlan itthoni kötelességeiket hanyagolnák el. De a 14 klerikus sem nélkülözhető, részben, hogy jelen legyenek a napi zsolozsmák végzésén, ha a pátereket másnemű kötelességeik elszólítják, részben, hogy tanulmányaikat folytatva, alkalmas lelkipásztorokká képezzék ki magukat, de meg azért is, hogy az időközben elhalt páterek helyébe elegendő számmal léphessenek. Hasonló szükség van a 10 laikus fráterre is, ők végzik ugyanis azokat a kézműves és szolgai munkákat, amelyek nélkül nem lehet el egy konvent sem; az egyik asztalos, a másik kosárfonó, a harmadik kulcsár, a negyedik portás, az ötödik kertész, a hatodik és hetedik szakács, hárman a sekrestyében vannak alkalmazva, az utolsónak nincs ugyan semmi teendője, de az már előregedett, szélütött ember, akinek napjai megvannak számlálva.

Láthatjuk ebből a jelentésből, hogy a kassai ferencesek milyen tekintélyes számban serénykedtek a lelkiek terén nemcsak Kassa falai között, hanem egész megyeszerte.

A jelentést fölterjesztő gvárdián azonban aligha sejtette, hogy micsoda katasztrófáknak előhírnöke a kérdéses felsőbb utasítás. Mert hiszen József császár rohamosan haladt a maga útján, valóban „minden tekintet nélkül a multa és jelenre“. Azon szempontok közül, melyek őt egyházi reformjaiban vezették, bennünket most kettő érdekel: az egyik az, hogy az államhatalom teljes érvényesülése kedvéért el akarja választani a magyar kath. egyházat az általános katolikus római egyháztól, továbbá, hogy a papi állást is állami hivatalnak tekintvén, az állami hatalom alá hajtott egyházat a maga szempontjai szerint igyekszik átalakítani. A magyar szerzetesek külső és belső életét is eme elvek szerint reformálja. És pedig: 1. elválasztja őket Rómától; 2. belső szervezetükbe is belenyul, amint általában sajátos filozófiájára támaszkodva feljogosítva érzi magát arra, hogy az egyház legbensőbb ügyeibe, sőt még az istentisztelet és a szertartások részleteibe

is beleavatkozzék, végül a tisztán szemlélődő életet élő rendeket, amelyek sem iskolát nem tartanak, sem beteget nem ápolnak, sem a tudományokban nem tűnnek ki, feloszlatja s javaikat a jezsuitákéihoz hasonlóan lefoglalván, egyházi és iskolai célokra fordítja.

Ferenceseink az 1781. év április 8-án kapják meg a március 22-én kelt királyi rendeletet, amely a monarchia területén élő összes szerzetes-rendeket, tehát őket is eltiltja a külföldi, illetőleg a római rendi generálissal való összeköttetéstől, továbbá a generálisgyűlések látogatásától. Ebben az ügyben egy hónappal később¹⁾ rendi kongresszust tartanak Kassán s abban állapodnak meg, hogy a püspökök útján felfolyamodnak az udvarhoz, hogy maradjon meg a régi kapocs ezután is, hiszen ezt a rendi szabályok követelik, vagy legalább is legyen egy vikárius generálisuk, egy magyarországi biztosuk (commissarius nationalis), aki a római generálisnak legyen alárendelve, egyben ünnepélyesen kinyilatkoztatják, hogy a generális joghatósága nem érinti a külvilágot s az állam ügyeire nézve teljesen ártalmatlan; s amennyiben a felség. ezen rendelete abból az aggodalomból ered, hogy sok pénz megy ki az országból, hogy a provinciálisok és megbizottaik minduntalan Rómába utaznak és ott sokat költenek, továbbá hogy a generális szabadon rendelkezik a konvent feleslegével, kijelentik, hogy a generális eltartása nem kerül semmijökebe s a generálisgyűlések sem kerülnek sokba.

Ennek az érvelésnek persze nem volt semmi foganatja.

1783. aug. 31-én tartották az első tartománygyűlést, minden külföldi rendi biztos mellőzésével és a generális hozzájárulása nélkül, külsőleg békés hangulatban, mert hát „engedelmeskedni kell a kényszerűségnek és az ország urának,“ jegyzi meg a krónikás. Az ujonnan választott provinciális, a kir. rendelet megengedte „közös imádságok“ címén, a helytartótanács közvetítésével jelentette a generálisnak megválasztását.

Egy későbbi (1785. aug.) kir. rendelet meghagyja, hogy az egyes rendházak főnökeit a rendházak válasszák meg 3

¹⁾ 1781. május. Historia Domus. i. h.

évre, a provinciákat pedig a házfönökök, az évről-évre, május havában tartandó capitulumban 6 évre. Egyes állások, mint amilyen pl. a definitoroké, törlendő, valamint a provinciális vizitációját is be kell szüntetni. Törlendők továbbá¹⁾ a provinciális, teológiai tanárok stb. elsőégi jogai s az elsőség ezentul a fogadalom éveitől számítson.

Egy alkalommal, egy juniusi nap késő délutánján (1783. jun. 1.) nem kisebb vendégek toppantak be egész váratlanul a kolostorba, mint Orczy Lőrinc br. főispán és Kelcz Antal alispán. Miután ugyanis megvizsgálták a domonkosok és az orsolya apácák házi börtönét, most a ferencrendieknél jelentek meg, hasonló célból. És pedig először a gvárdiánt kérdezték ki, majd pedig a gvárdián nélkül egybehivott páterektől tudakolták meg, hogy vajjon van-e a rendházban börtön s be van-e abba zárva valaki ez idő szerint? A válasz az volt, hogy igenis, van a háznak börtöne és pedig világos helyiség szolgál erre a célra, lakója azonban most nincs, régóta nem is volt. Erről a királyi biztosként kiküldött férfiak nyomban meg is győződván a főispán megmagyarázta, hogy a felség szigoruan tiltja, hogy a szerzetes házak börtönéül sötét, nedves helyiségek szolgáljanak s azt is megköveteli, hogy ne kívülről, hanem belülről legyenek becsukhatók.

Sőt a mindenható császár még azt is elrendlte²⁾, hogy a ferencesek breviáriumának VII. Gergelyre vonatkozó azon szövege, amelyben arról van szó, hogy Gergely pápa IV. Henrik német királyt megfosztotta királyságától s alattvalóit hűségüktől feloldotta, beragasztandó. Ugyanazon rendelet értelmében törölni kellett a ferencrendiek és a kapucinusok rendi szervezeti szabályainak azt a pontját, amely a rend generálisa iránt tartozó engedelmességet parancsolja meg.

Különben, hogy II. József milyen mélyen nyult bele még az istentisztelet kérdéseibe is, annak több, helyi vonatkozásu emlékéét őrizte meg a ferences diarium. Így az (1783. dec. 5-én) a plébános útján a püspök megküldi a kir. decretumot, amely eltiltja, hogy a körmeneteken szobrokat hor-

¹⁾ 1785. nov. 7. H. D.

²⁾ 1782. okt. 27. H. D. 1782. jul. 25. kir. r.

dozzanak körül. Ugyanezt a tilalmat megkapják a domonkosok is, s azért a következő, 1784. év aug. 15-én, a szokásos Nagyboldogasszony-napi körmenetben már mellőzik a Bold. Szűz szobrát s a körmenetet is a Fő-utca helyett csak a mellék-utcán tartják meg. Vizkereszt napján ősi szokás volt a házak megáldása, József ezt is eltiltotta, úgy, hogy még a konvent falai között sem merték megtartani.¹⁾ Az is régi hagyomány volt, hogy Áldozócsütörtökön a Rozáliára körmenetben vonultak ki a hívők ezrei, most már ennek is el kellett maradnia.²⁾

A kassai ferencesekhez már az 1782. év febr.³⁾ havában jut el a megdöbbentő hire annak, hogy egyes szerzetesrendeket: a karthausiakat, kamalduliakat és a klarisszákat eltörlik, míg a többieket új paróchiák administrálásával bizzák meg. Április⁴⁾ havában már arról értesülnek, hogy a budai, pesti, pozsonyi és nagyszombati klarisszákat, valamint a zombori karmelitákat csakugyan eltörlték; lefoglalták minden vagyonukat, azonban még egyelőre 5 hónapig maradhatnak a kolostorban, fenntartásukra addig is a férfiak 40, a nők 30 krajcárt kapnak naponként. Hallatlan csapás! kiált fel a megrettent krónikás, s közli azt a kifejező szójátékot, amely azokban a sanyaru időkben keletkezett:

Tollendos toleras; tolerandos Austria tollis.

Sic tollens tolerans, intoleranda facis.

Akiket elkellene törülnöd, Ausztria, azokat megtüröd — t. i. az akatholikusokat, — akiknek az 1781-iki Türelmi rendelet vallástürelmet biztosított —, akiket meg elkellene türnöd — t. i. a szerzeteseket — azokat eltörlöd. Ilyeténképen türvetürölve magad is türelmetlennék bizonyulsz.

Nem egészen két esztendő eltelte után⁵⁾ a bécsi, egri és sárospataki trinitáriusokra került a sor. Az 1783. december 9-én kelt eltörlő rendelet őket is mint olyan rendet sem-

1) 1786. jan. 6. H. D.

2) 1787. május 17. H. D.

3) 1782. febr. 26. H. D.

4) 1782. ápr. H. D.

5) 1784. jan. havában.

misíti meg, amelyre „ez idő szerint nincs semmi szükség“. Ilyen körülmények között méltán tarthattak a többi szerzetes-rendek is attól, hogy nemsokára rájuk kerül a sor. S valóban, alig egy-két nap múlva már az a hír kel szárnyra Pozsonyból,¹⁾ hogy már a pálosok, premontreiek, bencések és karmeliták s végül a ferencrendiek is felvannak véve az eltör-lendők jegyzékébe, „Oh, bárcsak meggondolnák“, sóhajt fel krónikairónk, amit a bölcs Salamon mond: „A szent életű emberek romlása az emberiség hanyatlására vezet.“ (Prov. 20. 25.)

A kassai ferencrendiek nemsokára bekövetkező végét jelentette sz. Ferenc világiakból álló III. rendjének, a tertiariusoknak megszüntetése.²⁾ Az 1784. év július 21-én irták össze az egyházi és világi hatóságok kiküldöttei a III. rend vagyonát, amely egyházi ruhákból, templomi fölszerelésekből és 200 forintnyi misealapítványból állott. A pénzt a szepesi kamara vette át, de hogy mi lesz majd az érte járó misék végzésével, arról még csak említés sem történt.

A III. rend feloszlatásával csaknem egyidejűleg³⁾ utasította egy felsőbb rendelet a konventet, hogy mutassa ki a koldulásokból, alapítványokból, mindennapi misék végzéséből stb. befolyó összes jövedelmeit, továbbá kiadásait, aktív és passzív követeléseivel, megnevezvén azokat, akikkel szemben követeléseik vannak, vagy akik nekik tartoznak. A helytartótanács az erre vonatkozó rovatokat, valamint a kitöltés módját illető utasításokat nyomtatásban küldte meg a többi konventeknek is. Abban az időben a Salvatorianusok provinciájának, amelyhez a kassai konvent is tartozott, 959 tagja volt, ezek között 673 fölszentelt ferencrendi áldozópap, 34 fogadalmat tett, 57 fogadalom előtt álló növendék és 174 laikus fráter.⁴⁾

A 1785. év nov. 19-én ismét újabb rendeletet kapnak a helytartótanáctól, hogy a konvent alapítóleveleit hiteles másolatban küldjék fel.

¹⁾ 1783. jan. 24. H. D.

²⁾ 1783. febr. 14. H. D.

³⁾ 1784. május 21.

⁴⁾ 1784. jul. 4. H. D.

A sűrű egymásutánban érkező rendeletekből immár félre- ismerhetetlenül következtethették, hogy napjaik meg vannak számlálva. Bús hangulatban, de keresztényi megadással és lelkük szerzetesi alázatosságával néztek a küszöbön álló meg- próbáltatások elé. Ilyen szorongatott lelkiállapotban ülik meg legnagyobb ünnepüket, rendi alapítójuknak, sz. Ferencnek ünnepét — az 1787-ik év október 4 én — utóljára. Máskor a hívek nagy sokasága zarándokolt templomukba még a a messze vidékről is, hogy buzgó lélekkel hallgassa meg az ünnepi szónokot és áhitatos imába merülten vegyen részt a nagy fényvel és pompával végbement énekes és zenés isten- tiszteleten, ma: az örömmünnepből gyásznappá lett, mert a hely- tartótanács betiltotta az ájtatosságokat. A városi előljáróság már évek (1782.) óta el volt el volt tiltva attól, hogy a ha- gyományos pénz és terménybeli könyöradományban részesítse őket ezen a napon, most meg fenyegetődözve irt a magistra- tusra a helytartótanács, amiért nem mutatván elő a gvardián- nak idejekorán a beszüntető rendeletet, a ferencesek meg- merték az augusztusi porciunkula búcsút tartani. Nagyon va- lószínű, hogy a jobbára kath. magistrátus ezt szándékosan tette. József Türelmi rendelete sem talált Kassán szives fogad- tatásra s a protestánsok csak lassan jutottak be, a polgár- ság tulnyomóan katolikus lévén, a városi képviselőtestületbe.¹⁾

Október 6-án üt végre a szepegve várt, végzetes óra. Éppen egyik buzgó hívükre, a III. rend egyik tagjára, Vitéz János megyei főszámvevőre hárult az a keserű feladat, hogy Kornis István szolgabíró és Obell Károly kamarai hivatalnok és az utóbbi irnoka kíséretében, mint királyi biztos, végre- hajtsa a felosztatást. A tágas ebédlőterembe egybehívott kon- vent előtt felolvassa megbízólevelét, majd pedig a ~~sz. feren- ceseket~~ felosztató királyi rendeletet. Ennek végeztével a rend tagjai a gvárdiánnal élükön leteszik az állampolgári esküt, mert hiszen József császár felfogása szerint, mint leendő vi-

¹⁾ Sem az 1782-iki, sem a következő évi január havi tisztújítás- kor nem jut a városhoz hivatalba protestáns, sőt katolikus még csak nem is jelöltek. Az 1784-iki képviselő testületi választásnál már 2—2 kath.-al szemben 1—1 lutheránust jelöltek, de egyik se jut városatyá- sághoz. — H. D. i. h.

lági papok is az állam hivatalnokai lesznek. Átvizsgálják a cellákat, éléskamrát, levél- és könyvtárat, a helyiségeket lepecsételik és kulcsait a házi pénztár és a sekrestye kulcsaival együtt átveszik. Még aznap irták össze a házi és a templomi pénztár számadásait s a misealapítványokat; néhány nappal később a mesteremberek egész raja: aranyművesek, szabók, asztalosok, kőművesek, lakatosok, üvegesek stb. jelennek meg, hogy megbecsüljék és összeírják a rendház és a templom összes ingóságait s magát a két épületet is. Ez alkalommal foglalja le a sóhivatal számvevője a már előbb felosztalt III. rend vagyonát is és végül a kertre is rákerül a sor, amelynek gyümölcsfáit — a nagyobbakat 2, a kisebbeket 1 frtra, illetőleg 30 krajcárra becsülve — összeolvassák.¹⁾

Azonban a kolostor és a templom teljes átadása még több hónapig huzódik el. A szendrői konvent hasonló eltörlése után megérkezik²⁾ a provinciális és titkára is egy páter kíséretében; az ő jelenlétében adja át a gvardián a templom arany és ezüst fölszereléseit: a szentségtartót, a kelyheket, gyertyatartókat stb. a biztosoknak, akik azokat nyomban lepecsételik s Budára való felküldés végett átadják a szepesi kamarának. Annyira üresen hagyták a templomot, hogy a még egyelőre itt maradt egy-két páter is a plébánostól volt kénytelen két kelyhet kölcsön kérni. Majd ők is egyenkint szállingóznak el a még fennmaradt rozsnóji, gyöngyösi, sebesi konventekbe. Végül már csak a gvardián, a vikárius, egy katecheta és két fráter maradt vissza egy-két napra, akikről ez idő alatt egy bőkezű jótevőjük gondoskodott, mignem az 1788. évi április 15-én ők is örökre búcsut mondanak Kassának. „III. Ferdinánd császár és magyar király hozott ide bennünket 1650-ben — végzi tudósításait a krónikás — és II. József üzött ki, 1787-ben; tehát 137 éven át laktuk a kassai konventet visszatérhetési jogunkon.“ Amennyiben t. i. a körülbelül 1350-ben alapított kassai konvent egész 1556-ig állott fenn, amikor is a kiűtött vallási zavargások következtében elpusztult és csak 1650-ben állította vissza III. Ferdinánd.³⁾

1) 1787. okt. 20. H. D.

2) 1788, márc. 6. H. D.

3) Hist. D. 5. 6. 7. 1.

A ferencesek eszerint összesen mintegy harmadfél századot töltöttek Kassán, míg a jezsuiták kassai tartózkodása meghonosulások idejétől, a XVII. század negyvenes éveitől 1773-ig terjed, tehát körülbelül másfélszázadot ölel fel.

A Kassáról letűnt két szerzetesrend emlékét ugyan külsőleg a jezsuiták buzgalmából létesült Rozália templomon és a Fő-utcai Mária szobron kívül csak két templomuk és a mellettök szerényen elhuzódó Franciskánus- és Jezsuita-utca elnevezése tartja fenn külsőleg, azokat az elévülhetetlen érdemeket azonban, amelyeket mint a krisztusi szeretet apostolai, mint a vigasztalásra szorult embertársaik lelki gyámoltói, mint a nehéz sorsban sinylődők anyagi támogatói, illetőleg mint az egyház bátorszívű harcosai, és mint a magyar ifjuság lelkes oktatói és nevelői a kassai virágzó egyetemen és mint a hazai tudományosság kimagasló alakjai szereztek, ezeket az érdemeket és ezeknek az érdemeknek tiszteletet parancsoló emlékeit és hagyományait II. József császár meg nem semmisíthette. De annak se állhatta útját, hogy az új idők és a változott viszonyok új életre keltsék a szerzetesrendeket, amelyeket ő, amint azt VI. Pius pápának írta¹⁾ mint olyan intézményeket távolított el a vallásos élet köréből, amelyek nem tartoznak oda és amelyek az államhatalom érvényesülését korlátozzák. Megujhódásuk az Isten, az ember-szeretet, a közművelődés és ezzel éppen az állam legjeleutósebb érdekeinek szolgálatára szentelt egész élettevékenységük fényes cáfolata II. Józsefnek.

II.

Miután azoknak az egyházat illető beavatkozásainak a tükrében mutattuk be az éppen emiatt „sekrestyés“-nek nevezett császárt, amint őt Nagy Frigyes „mon frere sacristain“-nek: sekrestyés testvérének nevezte — amelyekkel a szerzetes rendek s ezek között a kassai ferencrendiek benső életét akarta szabályozni és amelyekkel utóbb egész létükre ha-

¹⁾ Erinnerungen an den Besuch des Papstes Pius VI. in Wien. Neue Fr. Pr. 1912. szept. 12. számában közölve Józsefnek Pius pápához intézett négy levele.

lános csapást mért, nem lesz érdektelen, ha az ő személyét és egyéniségét is megismerjük és pedig szem- és fültanuk aprólékos, de jellemző följegyzései alapján.

A városi jegyzőkönyveken¹⁾ kívül főforrásunk itt is a ferences krónika, amely nemcsak a II. Rákóczi Ferenc nemes alakját örökíti meg, aki kassai tartózkodásai alkalmával a mindennapos istenitiszteleket, tudvalevően a ferencesek templomában hallgatta és nemcsak a kolostor főuri származású tagjának, a hét ízben is rendi szökevényynyé lett Andrassy Miklós bárónak, a kurucvilág hirhedségét mindig kiemelő „dervis generálisának“ kalandos életéhez nyújt adalékokat, hanem II. József kassai látogatásait is leírja, részben közvetlen tapasztalatokra, részben pedig szavahihető értesülésekre támaszkodva.

József császár többször is beutazta Magyarországot. Ilyenkor csak csekély kíséretet vitt magával és mellőzött minden fejedelmi fényt és pompát; egyedüli célja az volt, hogy az ország viszonyait és a közállapotokat s hadseregét közelebbről is tanulmányozza és megismerje, örömet forgolódott a nép között és jó szívvél-lélekkel segített ott, ahol lehetett. Naplónk szerint Kassán négy ízben fordult meg²⁾.

Első ízben az 1770. jun. hó 4. napján jelenik meg. Miután ugyanis megtekintette Nagyváradot és Tokajt és szemlét tartott katonái fölött Maklár mellett és egyebütt, Tokajon keresztül Munkácsra ment és onnan Zemplénen át, mindenütt parasztlovakon utazva este 8 óra tájban betoppan Kassára. Ámbár nem egészen váratlanul, mert amikor pár héttel ezelőtt négy lovasezred ütött tábornok Kassa alatt, már akkor hirtelen kelt, hogy a császár Kassára is eljön. A külváros egyik vendéglőjében, a „Zöldfá“-ban készítettek neki szállást, azt azonban nem fogadta el, hanem ahelyett a városban, az „Aranycsillag“-hoz címzett fogadóban kívánt megszállni. Rokona, Albert főherceg társaságában jött, egy-két tábornoka pedig szekereken követte, míg maga az uralkodó hol szekerre ült,

¹⁾ Kassa v. lev. Protoc. Anni 1784. f. 245—249.

²⁾ 1770. jun. 4-én, 1773. jul. 22., 1783. július 3. és 1786. augusztus 12. H. D. i. h.

hol pedig lóháton nyargalt kísérete előtt. Magatartásában nyoma sem volt a gögnek, nem tartott semmitől s ezért katonai őrség sem vette körül.

A ferencesek szerényen megkérdezték a császár egyik emberét, hogy vajjon üdvözljék-e a felséget vagy sem? Mire azt a választ kapták, hogy bizony az aligha volna a császár inyére, jobb lesz, ha nem is mutatkoznak. De végre is a plébános rájuk üzent, hogy ők is tisztelegjenek az uralkodó előtt; a gvardián ki is ment másik három társa kíséretében, ott voltak a jezsuiták is, azonban a császár elé nem bocsátották őket, azzal az indokolással pedig, hogy a császár nem szereti a tisztelgéseket. Hanem annál szivesebben fogadta azokat, akik ügyes-bajos dolgaikban az ő segítségéhez folyamodtak, ez okból uton-utfélen készséggel vette át a neki nyújtott kérvényt bárkitől is.

Másnap — éppen pünkösöd harmadnapja volt — gyalog ment át Albert főherceggel, csupán tisztjeitől kísérve, az Erzsébet-székesegyházba, amelynek kapujában káplánjai és a szerzetes-papság élén a plébános fogadta s a belépő fejedelemnek átnyújtotta a szenteltvizehintőt. Végig hallgatván a szentmisét, amelyet káplánjai segédletével maga a plébános végzett, mialatt Alberttel együtt a szentélyben elkészített külön helyen ült, a templomból eltávozva a vár falait vizsgálta meg s utána megtekintette a katonai élelmezési raktárt, mert ennek az utjának főképen katonai célja volt. Az „Aranycsillag“-ban végbement ebéd után, amelyre a szepesi kamara feje, Orczy főispán és más urak is hivatalosak voltak, lóra pattant és kilovagolt a városból, hogy szemlét tartson a katonaság fölött.

Harmadnap, amint a felső kapun a kaszárnyák látogatására ment, a ferencesek kolostorához érve beüzent, hogy ma náluk akarja a misét meghallgatni. Erre sietve két ideiglenes, emelvénszerű imazsámolyt ácsoltak össze a fráterek, az egyiket a felség s a másikat Albert számára. Majd palástot öltve, sietve a templom kapujához vonultak, hogy fogadják a magas vendéget, aki nem sokára meg is érkezett, gyalog, csupán Albert és egy katonatiszt kíséretében. Meghíntvén magokat szentelt vízzel, gyors léptekkel siettek a templomra

végig s a császár, jobbján Alberttel egyenesen a templom hajójának első padsorába ült le, a felajánlott imazsámolyt egy tiltakozó kézmozdulattal utasította vissza, sőt a térdeplésre nyújtott párnát sem fogadta el. Az istentisztelet befejeztével ismét a templom ajtajáig kísérték ki ferencesek a fejedelmi vendégeket, ahol úgy a császárnak, mint a főhercegnek oda nyújtották ismét a szenteltvizet. A császár egyszerű, földszinű, német szabásu egyenruhát viselt, amely a naptól már kissé megfakult; egy közönséges nemes ember benyomását tette, aki legkevesbé sem dőlyfös. A ferenciek templomából gyorsan átsietett az „Aranycsillag“-ba¹⁾, ahol újra sok folyamodványt vett át.

Ezen a napon több megyei tisztviselőt láttak vendégül a ferencesek; ezek nem győzték magasztalni a császár emberséges voltát, nyájasságát és leereszkedését úgy az urakkal, mint a néppel szemben. Azzal is mindenkit megnyer, hogy a köszönést udvariasan, fővegét leemelve viszonzozza. A fuvardíjat mindenütt megfizeti és pedig bőkezűen.

Ez alkalommal részt vett az iderendelt ezredek hadgyakorlatain is. Jellemző, hogy amint egy Szilágyi nevű káplár leesett a lováról, ő maga is leugrott, hogy fölsegítse.

Minden érdekelte, csupán az ujonnan renovált kamarai épületet és a jezsuita kollégiumot hagyta megtekintetlenül.

Eltávozása előtt felszólította a magistrátust, hogy számitsák fel itt tartózkodása költségeit. Az előljáróság vonakodására pedig maga küldött át 12 aranyat.

Két napi itt időzés után, a reggeli órákban hagyta el a várost és Budaméren keresztül Eperjesre ment. Eltávozása-kor megjelentek a város s a megye urai és a papság, a ferencesek jelenlétére nem volt szükség. Érdekesen jegyzi meg krónikásunk: „Hogy mi haszon háramlik majd a házára a császár eme utazásából, azt majd a jövő mondja meg. Ez idő szerint az a legnagyobb haszon, hogy az utakat rendbehozták“. Bizony kérdés, hogy az ez alkalommal tett megfigyeléseinek nem volt-e némi részük éppen a szegény barátok sorsában is?

¹⁾ A régi muzeum épülete volt ez, az Andrassy-házzal szemben levő kaszinó-épület helyén.

József második kassai látogatása 1773. július végére esett, amikor is Erdélyből jöve három tábornokával, Laudonnal, Nosztitzsal és Peregrinivel, voltaképen csak átutazóban volt Kassán, ahonnan Hanusfalván és Homonnán keresztül Lengyelországba ment.

Ugyanilyen természetű volt az 1780. aug. 17-iki útja is, amikor Ladomériából és Gaticióból jöve, az alsó külvárosban állapodott meg, amíg a lovait felváltották. A városba bejönni nem akart, mert valami okból neheztelt a magisztrátusra. Ezuttal is nagy néptömeg vette körül és sokan folyámodtak hozzá támogatásért.

Kassát közelebbről érdeklő látogatása volt József császárnak az 1783-iki, amelynek emlékét a város jegyzőkönyve is megörökítette. Július 3-án, délután 5 óra tájban lepte meg a kassaiakat, mert voltaképen csak másnapra várták. Ezuttal is csekély környezettel Colloredo gróf és Czettner generális társaságában jött, néhány szolgától kísérve s ezuttal a város fogadójába, a Fekete Sas-ba szállt. Kipihenvén az ut fáradalmait, a főurak és katonatisztek kihallgatása után a város főbiráját, Klestinszky Józsefet fogadta, aki mindenekelőtt alázatosan kérelmezte, hogy a Forgács-bástyában elhelyezett puskaporraktárt, amely közelsége miatt a lakosságra nézve veszedelmes lévén, más alkalmasabb helyre kegyeskedjék áttétni. A császár a kérelem méltányos voltát belátva, azonnal elrendelte, hogy egy, a várostól messzebb eső területen egy újabb puskaporraktárt építsenek, az építkezés költségeit majd az állam viseli. Helyszini szemlét tartván a Forgács-bástya tájékán, meghagyta egyszersmind, hogy mellette kaput nyissanak a várfalon, mivel a közlekedés érdekei ezt így követelik. Megtekintette az összes katonai épületeket, a kórházat, a rokkatag állapotban levő hadszertárt, amelyet kijavított, megfordult a katonai árvaházban, amely mintegy 48 gyermek részére volt berendezve, de az épületet nem találta erre a célra alkalmasnak s más célszerűbb hajlékot kívánt a katonai árvák részére, akik között 20 aranyat osztott széjjel.

Ellátogatott az akadémiára is, ahol barátságosan elbeszélgetett a tanárokkal iskolai dolgokról.

Figyelmét az újonnan épült városháza sem kerülte ki és

bizony talált is rajta kifogásolni valót, t. i. az erkélynek a vékony oszlopokon való elhelyezését róttá meg, műépítészeti szempontból. Jellemző, hogy itt is inkább a gyakorlati élet embere nyilatkozik meg, semmint a műértő, aminthogy tudva-levően a szépművészetekért nem is rajongott nagyon.

Nagyon érdekelte a város selyemhernyó-tenyésztője. Kérdőzködéseire a főbíró felvilágosította, hogy a selyemhernyók fenntartásához szükséges eperfa április végén vagy május elején virágzik, ha ugyan le nem fagy és hogy a lefolyt évben össze-vissza nyolc font selymet kaptak, mire József megjegyezte: „Eszerint tehát a selyemtermelésre sokkal több pénzt fordítottok, mint amennyi hasznotok van belőle. Minek is foglalkozik ezzel a város, hagyjátok ezt a lakosságra és ne vegyétek ki a kenyeret a kezükből. Különben is melegebb vidékekre való ez, mint amilyen például Tót- és Horvátország. Maradjatok csak ti a lennél!“¹⁾ Ez a császári nyilatkozat ugyan felért egy kis orral, de azért a legkevésbé sem zavarta a városi közgyűlést abban, hogy a felséglátogatásról szóló hivatalos birói jelentést nagy lelkesedéssel vegye tudomásul. Főkép a puskaporraktár áttelepítésére és a Forgács-utcai 3-ik kapu²⁾ megnyitására vonatkozó intézkedés keltette a legnagyobb örömet. Felbuzdulásukban nyomban elhatározták, hogy a nagy nap emlékére az új várkaput József-kapunak nevezik el s föléje a felség képét helyezik, a három kassai látogatást megörökítő felirattal.³⁾

József császárnak ez a látogatása⁴⁾ igen rövid ideig tartott. Másnap kora hajnalban tovább utazott Semsén keresztül Jászó felé, ahol Csák Gellért, a premontreiek akkori prelátusával beszélgetett, majd Jászót is elhagyva, Felsőmecenézfre ért. Itt Zinger Fülöp, prem. r. plébános fogadta nagy néptömeg élén, karingben és stólával. Az érkező császárnak négy ünnepi ruhába öltözött leány virágot és friss cseresznyét nyújtott át s a mecenzéfiak hódoló emlékiratát. A virá-

1) „Maneatis vos penes vestrum linum!“ A ferencendi krónikás szerint: „Maneatis vos penes vestrum vinum!“

2) Északon és délen volt a másik kettő.

3) Kassa v. lev. Prot. 1785 i. h.

4) Az Annales Univ. Sup. Hung. tévesen teszi 1782-re. 74. l.

got ugyan nem fagadta el, hanem a cseresznyéből evett s az irást is átvette. A plébánoson azonban megakadt a szeme s nem állhatta meg, hogy meg ne kérdezze, hogy miért van templomi ruhába öltözve, amire a premontrei azt felelte szerényen: „Mert ez a ruha Felség megilleti az apostoli királyt!“¹⁾ József szótlanul vette a választ tudomásul.

¹⁾ József kassai látogatásait I. a H. D. id. h.